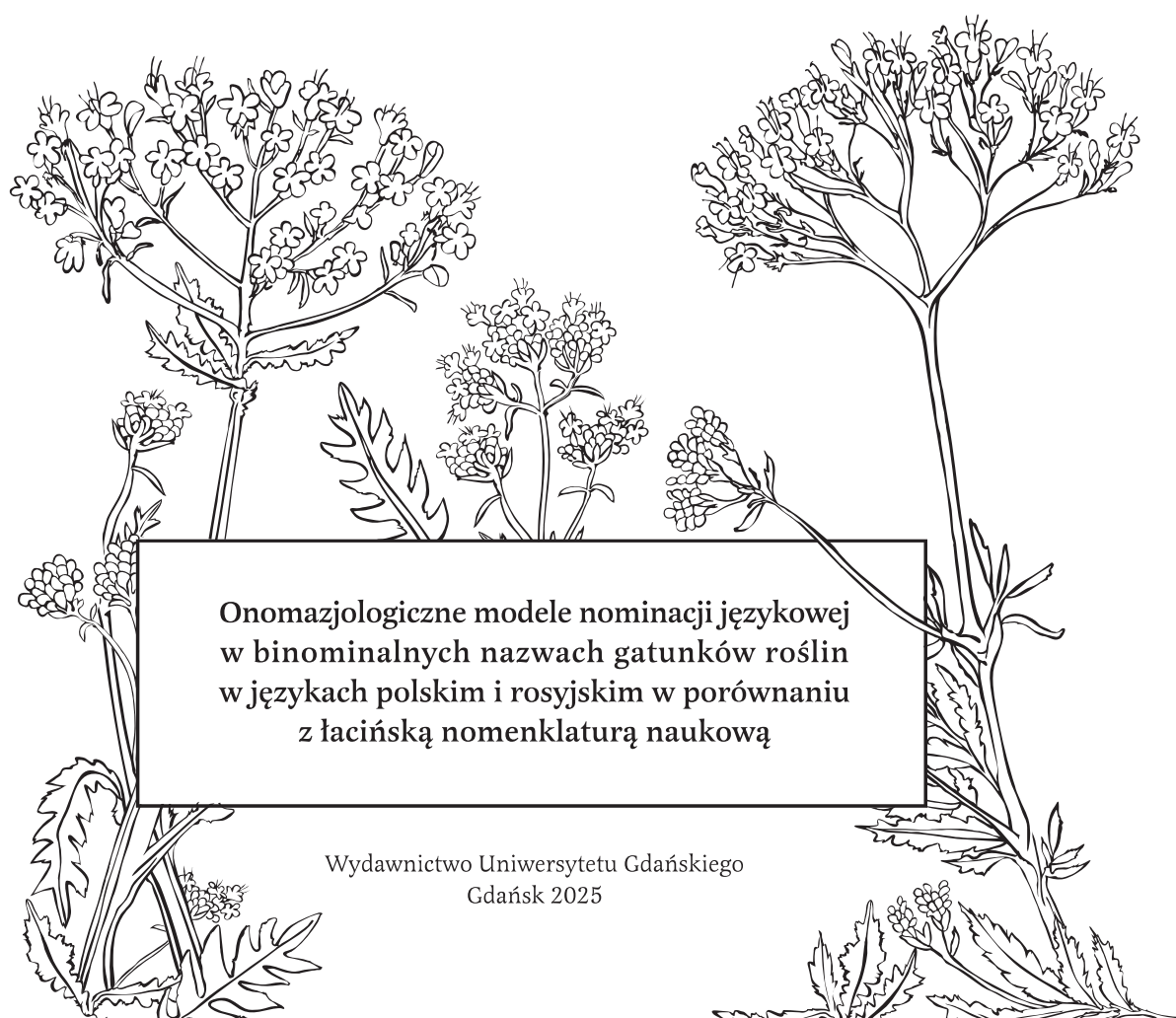

**Nazewnictwo
roślin
leczniczych**

Wanda Stec

Nazewnictwo roślin leczniczych

Onomazjologiczne modele nominacji językowej
w binominalnych nazwach gatunków roślin
w językach polskim i rosyjskim w porównaniu
z łacińską nomenklaturą naukową

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2025

Recenzent
prof. dr hab. Leonarda Dacewicz

Redaktor Wydawnictwa
Anna Roman

Proofreading
David Malcolm

Projekt okładki i stron tytułowych
Kaja Mucha-Król

Na okładce kozłek lekarski (rys. Kaja Mucha-Król)

Skład i łamanie
Maksymilian Biniakiewicz

Opracowanie indeksów
Maksymilian Biniakiewicz

Publikacja sfinansowana ze środków Prorektora ds. Badań Naukowych Uniwersytetu
Gdańskiego w ramach Programu Humanistyki Gdańskiej oraz Wydziału Filologicznego
Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-645-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

*Mojej wnuczce Annie Ferguson,
by pokochała świat roślin i uczyła się języków*

SPIS TREŚCI

WSTĘP	15
Teoretyczne podstawy przeprowadzonego badania	15
Obiekt i przedmiot badań	16
Charakterystyka i źródła materiału badawczego	18
Baza materiałowa	19
Gatunki roślin nieuwzględnione w badaniach	20
Gatunki roślin uwzględnione w badaniach	21
Zakres badań i zastosowane metody badawcze	23
Metody i podejścia badawcze	24
Interdyscyplinarny charakter badań	26
Cel i układ pracy	26
Struktura pracy	27
Stawiane tezy	28
Aktualność tematu i uzasadnienie potrzeby badań	30
ROZDZIAŁ 1	
NAZEWNICTWO ROŚLIN LECZNICZYCH W JĘZYKACH POLSKIM I ROSYJSKIM NA TLE ŁACIŃSKIEJ NOMENKLATURY NAUKOWEJ	33
1.1. Badania nazewnictwa roślinnego i wykorzystywane w nich materiały źródłowe	33
1.1.1. Nazwy roślin a opracowania językoznawcze	35
1.1.2. Nazwy roślin a opracowania z zakresu literatury i kultury	41
1.1.3. Nazwy roślin a pozycje specjalistyczne (botaniczne, farmaceutyczne, rolnicze, medyczne i in.)	43
1.1.4. Nazwy roślin a opracowania leksykograficzne	46
1.1.5. Badania dawnych nazw roślin	48
1.2. Rośliny lecznicze a ich nazwy – bogactwo i różnorodność nominacji językowej	50
1.2.1. Rośliny lecznicze w życiu ludzi – podstawowe dane i wyjaśnienie pojęć	51
1.2.2. Znaczenie zielarstwa i ziołolecznictwa na przestrzeni czasu	53
1.2.3. Typy nazw gatunków roślin leczniczych	55

1.2.3.1. Łacińskie nazwy naukowe – międzynarodowa nomenklatura botaniczna	58
1.2.3.2. Nazwy wernakularne – polskie i rosyjskie	63
1.2.3.2.1. Binominalne nazwy nomenklaturowe gatunków	64
1.2.3.2.2. Nazwy ludowe oraz pozostałe nazwy botaniczne (ogólnopolskie, ogólnorosyjskie)	66
1.2.3.2.2.1. Uwagi dotyczące użycia nazw wernakularnych w różnych sferach i rejestrach komunikacji	69
1.2.3.2.3. Uwagi do historii wernakularnego nazewnictwa botanicznego	70
1.2.3.2.3.1. Problemy z identyfikacją roślin	72
1.2.3.3. Charakterystyka ogólnogramatyczna binominalnych nazw gatunków (łacińskich i wernakularnych)	73
1.3. Nominacja językowa roślin leczniczych – zagadnienia teoretyczne i założenia metodologiczne	77
1.3.1. Pojęcie i znaczenie motywacji semantycznej w nominacji językowej roślin	79
1.3.2. Pojęcie „wewnętrzna forma wyrazu” w nominacji językowej roślin	83
1.3.2.1. Uwagi o derywatach onomazjologicznych i metaforach w nazewnictwie roślin leczniczych	85
1.3.2.2. Pojęcie onomazjologicznego modelu nominacji językowej w odniesieniu do binominalnego nazewnictwa botanicznego	86
 ROZDZIAŁ 2	
ONOMAZJOLOGICZNE MODELE NOMINACJI JĘZYKOWEJ	
POLSKICH I ROSYJSKICH BINOMINALNYCH NAZW	
ROŚLIN LECZNICZYCH W PORÓWNANIU Z ŁACIŃSKIMI	
NAZWAMI NAUKOWYMI	
Wprowadzenie	87
2.1. Model onomazjologiczny: CECHY MORFOLOGICZNE ROŚLIN	96
R. Nazwy rodzajowe	98
R.2.1.1. Cechy odbierane za pomocą zmysłu wzroku, w tym podobieństwo do wyglądu innych roślin, zwierząt lub przedmiotów	98
R.2.1.1.1. Pokrój rośliny, kształt i/lub pokrycie łodygi/pędu	98
R.2.1.1.2. Podobieństwo kształtu łodygi/pędu do przedmiotów, innych roślin, zwierząt lub ich organów	100
R.2.1.1.3. Budowa oraz barwa liści	103
R.2.1.1.3.1. Nazwy metaforyczne wskazujące na podobieństwo liści rośliny do liści innych roślin, do zwierząt (lub ich części ciała), do przedmiotów	109
R.2.1.1.4. Budowa oraz barwa kwiatów i kwiatostanów, a także nazwy metaforyczne wskazujące na podobieństwo	114
R.2.1.1.4.1. Nazwy kontaminowane łączące motywacje wzajemnie od siebie zależne lub wpływające na siebie	125
R.2.1.1.5. Budowa i barwa owoców oraz nasion, także podobieństwo	126
R.2.1.1.6. Budowa oraz barwa korzeni i kłączy, także podobieństwo	131
R.2.1.2. Cechy odbierane za pomocą zmysłu smaku, w tym podobieństwo do smaku innych roślin	132

R.2.1.2.1. Smak gorzki i mieszany (z dodatkiem gorzkiego)	132
R.2.1.2.2. Smak kwaśny	135
R.2.1.2.3. Smak słodki	137
R.2.1.3. Cechy odbierane za pomocą zmysłu węchu, w tym podobieństwo do zapachu wydzielanego przez inne rośliny lub zwierzęta	137
R.2.1.3.1. Zapach odbierany jako przyjemny	137
R.2.1.3.2. Zapach odbierany jako nieprzyjemny.	142
R.2.1.4. Cechy odbierane za pomocą zmysłu dotyku, w tym podobieństwo do wrażeń dotykowych wywoływanych przez inne rośliny, zwierzęta lub przedmioty.	144
R.2.1.5. Cechy odbierane za pomocą zmysłu słuchu, w tym podobieństwo do dźwięku, jaki wydają przedmioty	152
R.2.1.6. Cechy odbierane za pomocą różnych zmysłów, w tym podobieństwo	152
G. Epitety gatunkowe	154
G.2.1.1. Cechy odbierane za pomocą zmysłu wzroku, w tym podobieństwo do wyglądu innych roślin, zwierząt lub przedmiotów	154
G.2.1.1.1. Pokrój rośliny, ogólny wygląd pędu/łodygi	154
G.2.1.1.2. Budowa, barwa, pokrycie łodygi (pędu), także plechy.	155
G.2.1.1.3. Budowa, kształt i barwa liści	157
G.2.1.1.4. Budowa kwiatów i kwiatostanów.	162
G.2.1.1.4.1. Barwa kwiatów	164
G.2.1.1.4.1.1. Żółta barwa kwiatów	164
G.2.1.1.4.1.2. Czerwona barwa kwiatów	165
G.2.1.1.4.1.3. Inne barwy i odcienie barw kwiatów.	165
G.2.1.1.5. Budowa oraz barwa korzeni i kłączy.	166
G.2.1.1.6. Budowa oraz barwa owoców i nasion.	168
G.2.1.2. Cechy odbierane za pomocą zmysłu smaku, w tym podobieństwo do smaku innych roślin.	170
G.2.1.2.1. Smak słodki.	171
G.2.1.2.2. Smak w formie opisowej.	171
G.2.1.3. Cechy odbierane za pomocą zmysłu węchu, w tym podobieństwo do zapachu wydzielanego przez inne rośliny lub zwierzęta.	171
G.2.1.4. Cechy odbierane za pomocą zmysłu dotyku, w tym podobieństwo do wrażeń dotykowych wywoływanych przez inne rośliny, zwierzęta lub przedmioty	173
2.2. Model onomazjologiczny: SIEDLIŚKO PRZYRODNICZE ROŚLIN	176
R. Nazwy rodzajowe.	178
R.2.2.1. Tereny podmokłe, błotniste, bagienne, środowiska nadwodne i wodne (jeziorne, nadrzeczne, rzeczne i morskie)	178
R.2.2.2. Obszary leśne	181
R.2.2.3. Siedliska ruderalne	182
R.2.2.4. Tereny dolinowe	183
R.2.2.5. Tereny piaszczyste, suche podłoże	183
R.2.2.6. Siedlisko roślin dziko rosnących – charakterystyka ekologiczna.	183
R.2.2.7. Różne siedliska – problemy z ustaleniem motywacji	184

G. Epitety gatunkowe	186
G.2.2.1. Epitety uogólniające w zakresie siedliska: stopień rozpowszechnienia i zasięg występowania	186
G.2.2.2. Siedliska segetalne – łąki i pastwiska, pola uprawne, ogrody, sady	190
G.2.2.2.1. Epitety wskazujące na siedliska w postaci pól uprawnych	190
G.2.2.2.2. Epitety wskazujące na siedliska w postaci łąk i pastwisk	191
G.2.2.2.3. Epitety wskazujące na siedliska w postaci ogrodów i sadów	191
G.2.2.2.4. Epitety wprowadzające w błąd odnośnie do siedliska segetalnego	192
G.2.2.3. Tereny podmokłe, błotniste, środowisko wodne	192
G.2.2.4. Tereny o podłożu piaszczystym, zazwyczaj suche	194
G.2.2.5. Tereny góryste	195
G.2.2.6. Obszary leśne	195
G.2.2.7. Siedlisko roślin dziko rosnących – charakterystyka ekologiczna	196
2.3. Model onomazjologiczny: WŁAŚCIWOŚCI LECZNICZE I ZASTOSOWANIE MEDYCZNE ROŚLIN	196
R. Nazwy rodzajowe	197
R.2.3.1. Nazwy wskazujące na chorobę	197
R.2.3.1.1. Nazwy wskazujące na przestarzałe określenie choroby lub dolegliwości	200
R.2.3.2. Nazwy motywowane określeniem (chorego) narządu ciała lub układu wewnętrznego, na który roślina ma dobroczynny wpływ	201
R.2.3.2.1. Nawiązujące do schorzeń i uszkodzeń kości	201
R.2.3.2.2. Motywowane nazwą serca i wykorzystaniem rośliny w leczeniu schorzeń serca	202
R.2.3.2.3. Motywowane nazwą oczu, nie zawsze w bezpośredni sposób	202
R.2.3.2.4. Motywowane nazwą płuc	204
R.2.3.2.5. Odnoszące się do wewnętrznego żeńskiego narządu płciowego (macicy) i do chorób kobiecych	204
R.2.3.2.6. Motywowane nazwą śledziony	205
R.2.3.3. Nazwy motywowane zarówno określeniem narządu ciała (organu, płynu) lub układu, jak i odnoszącą się do niego chorobą lub symptomem chorobowym	206
R.2.3.3.1. Działanie przeciwkrwotoczne roślin a ich nazwy	206
R.2.3.3.2. Działanie przeciwkaszlowe roślin	208
R.2.3.4. Nazwy uogólnione, motywowane działaniem leczniczym	209
R.2.3.4.1. Nazwy motywowane różnorodnym działaniem leczniczym	216
R.2.3.5. Nazwy motywowane skutkami leczniczego oddziaływania rośliny na człowieka ..	217
R.2.3.6. Nazwy roślin oddziałujących na zwierzęta	220
R.2.3.7. Nazwy motywowane właściwościami leczniczymi i zastosowaniem medycznym roślin – problemy z ustaleniem motywacji	222
G. Epitety gatunkowe	223
G.2.3.1. Epitety uogólniające, motywowane leczniczym oddziaływaniem roślin	223
G.2.3.2. Epitety wskazujące na chorobę, przypadłość, w której leczeniu pomaga roślina ...	225
G.2.3.3. Epitety motywowane skutkami leczniczego oddziaływania rośliny na człowieka ..	226

2.4. Model onomazjologiczny: CECHY BIOLOGICZNE – SPECYFIKA WZROSTU I ROZWOJU ROŚLIN	227
R. Nazwy rodzajowe	228
R.2.4.1. Specyfika wegetacji – charakterystyka temporalna, wskazująca na ważny okres w życiu roślin	228
R.2.4.1.1. Nazwy motywowane wyjątkowym czasem zakwitnięcia/kwitnienia roślin	228
R.2.4.1.2. Nazwy wskazujące na wczesną porę kwitnienia	230
R.2.4.1.3. Nazwy wskazujące na dobowy rytm rozwoju roślin	231
R.2.4.2. Nazwy motywowane specyfiką rozmnażania (się) roślin	232
R.2.4.2.1. Nazwy wskazujące na rozmnażanie generatywne	232
R.2.4.2.1.1. Wykorzystanie zjawiska autochorii	232
R.2.4.2.1.2. Wykorzystanie zjawiska anemochorii	233
R.2.4.2.1.3. Wykorzystanie zjawiska zoochorii	233
R.2.4.2.1.4. Inne sposoby rozprzestrzeniania się nasion	234
R.2.4.2.1.5. Specyfika dojrzewania nasion	235
R.2.4.2.1.6. Nazwy wskazujące na rozdzielność roślin	235
R.2.4.2.2. Nazwy motywowane sposobem rośnięcia i rozmnażania wegetatywnego	236
R.2.4.3. Nazwy motywowane trwałością i żywotnością roślin	238
R.2.4.4. Nazwy o mało czytelnej motywacji odnoszące się do wzrostu i rozwoju roślin ...	240
G. Epitety gatunkowe	241
G.2.4.1. Czynniki temporalne, wskazujące na ważny okres w życiu roślin	241
G.2.4.1.1. Epitety gatunkowe motywowane czasem kwitnienia	241
G.2.4.1.2. Epitety wskazujące na cykl rozwojowy roślin w odniesieniu do sezonu wegetacyjnego	242
G.2.4.2. Epitety motywowane specyfiką rozmnażania (się) roślin	243
G.2.4.2.1. Wskazujące na rozmnażanie generatywne (za pomocą nasion)	243
G.2.4.2.2. Motywowane rozdzielnością roślin	243
G.2.4.2.3. Fałszywie wskazujące na płeć rośliny (w sensie metaforycznym)	243
G.2.4.2.4. Wskazujące jednocześnie na sposób rośnięcia i rozmnażania wegetatywnego (także na zasadzie podobieństwa)	244
G.2.4.2.5. Wskazujące na cechy biologiczne związane z pozamedycznym wykorzystaniem rośliny	245
2.5. Model onomazjologiczny: ALTERNATYWNE (POZAMEDYCZNE) WYKORZYSTANIE ROŚLIN LECZNICZYCH	246
R. Nazwy rodzajowe	248
R.2.5.1. Rośliny pokarmowe	248
R.2.5.2. Rośliny paszowe – pastewne lub służące jako pokarm dla zwierząt nieudomowionych	251
R.2.5.2.1. Rośliny służące jako pokarm dla zwierząt – nazwy kontaminowane.	253
R.2.5.2.2. Rośliny służące jako pokarm dla zwierząt – nazwy przeniesione.	254
R.2.5.2.3. Rośliny służące jako pokarm dla zwierząt – nazwy popularne	255
R.2.5.3. Rośliny przyprawowe	256
R.2.5.4. Rośliny barwierskie	257

R.2.5.4.1. Rośliny barwierskie – podwojona motywacja nazw.	257
R.2.5.4.2. Rośliny barwierskie – motywacja w członach rodzajowych nazw.	258
R.2.5.4.3. Rośliny barwierskie – nazwy utworzone na zasadzie podobieństwa.	259
R.2.5.5. Rośliny miododajne.	260
R.2.5.6. Rośliny włókniste (włóknodajne).	261
R.2.5.7. Rośliny garbnikowe (garbnikodajne).	262
R.2.5.8. Inne alternatywne zastosowania roślin leczniczych.	262
R.2.5.8.1. Rośliny kosmetyczne.	262
R.2.5.8.2. Pozostałe (nietypowe) alternatywne zastosowania roślin leczniczych.	263
G. Epitety gatunkowe.	266
G.2.5.1. Rośliny paszowe – pastewne lub służące jako pokarm dla zwierząt nieudomowionych.	266
G.2.5.2. Rośliny pokarmowe – epitety gatunkowe uogólniające.	268
G.2.5.3. Inne alternatywne zastosowania roślin leczniczych.	269
2.6. Model onomazjologiczny: POCHODZENIE GEOGRAFICZNE ROŚLIN.	270
R. Nazwy rodzajowe.	271
R.2.6.1. Nazwy pochodzące od historycznych nazw własnych obiektów fizjograficznych i geograficznych.	271
R.2.6.2. Nazwy utworzone od etnonimów.	273
R.2.6.3. Nazwy motywowane geograficznie z mało czytelną i zatartą motywacją.	275
G. Epitety gatunkowe.	276
G.2.6.1. Epitety w nazwach wernakularnych – kalki słowotwórcze epitetów w łacińskich nazwach naukowych.	276
G.2.6.2. Epitety geograficzne w nazwach synonimicznych.	278
G.2.6.3. Epitety geograficzne niebędące kalkami i występujące tylko w jednym z porównywanych języków.	279
G.2.6.4. Epitety geograficzne – problemy z ustaleniem motywacji.	281
2.7. Model onomazjologiczny: NAZWY ROŚLIN MOTYWOWANE KULTUROWO.	282
R. Nazwy rodzajowe.	283
R.2.7.1. Nazwy apotropaiczne.	283
R.2.7.2. Nazwy motywowane religią.	287
R.2.7.3. Nazwy odnoszące się do historycznych realiów kulturowych.	290
G. Epitety gatunkowe.	291
G.2.7.1. Nazwy apotropaiczne oraz motywowane religią.	291
2.8. Model onomazjologiczny: WŁAŚCIWOŚCI TRUJĄCE ROŚLIN.	294
2.8.1. Typy motywacji semantycznej w członach nazw rodzajowych i gatunkowych.	295
R. Nazwy rodzajowe.	296
G. Epitety gatunkowe.	302
2.9. Model onomazjologiczny: NAZWY ODANTROPONIMICZNE.	304
R. Nazwy rodzajowe.	306

R.2.9.1. Pochodzące od nazwisk ludzi nauki	306
R.2.9.2. Pochodzące od nazwisk lub imion władców	307
G. Epitety gatunkowe	308
G.2.9.1. Pochodzące od nazwisk ludzi nauki i innych znanych osób	309
G.2.9.2. Pochodzące od nazwisk lub imion władców	309
2.10. Model onomazjologiczny: NAZWY ROŚLIN WYWODZĄCE SIĘ Z MITOLOGII	310
R. Nazwy rodzajowe	311
2.11. Model onomazjologiczny: INNE MOTYWACJE	318
R. Nazwy rodzajowe	318
R.2.11.1. Nazwy motywowane wrażeniem, jakie wywołuje roślina	318
R.2.11.2. Nazwy wyrażające subiektywną ocenę rośliny ze względu na jej (duże) znaczenie dla człowieka	320
R.2.11.3. Nazwy odzwierciedlające sposób zbioru owoców rośliny	321
R.2.11.4. Nazwy odzwierciedlające konotacje językowe	321
R.2.11.5. Nazwy o niejasnej, nieczytelnej lub trudnej do określenia motywacji	322
R.2.11.5.1. Nazwy zapożyczone z innych języków (zapożyczenia wyrazowe)	322
R.2.11.5.2. Nazwy stare uważane za rodzime i nazwy zapożyczone o niepewnym pochodzeniu	324
G. Epitety gatunkowe	325
G.2.11.1. Epitety porządkujące i wyrażające gradację	325
G.2.11.1.1. Wskazujące na mały rozmiar rośliny	326
G.2.11.1.2. Wskazujące na przeciętny rozmiar rośliny	326
G.2.11.1.3. Wskazujące na duży rozmiar rośliny	326
G.2.11.1.4. Wskazujące na dużą wysokość pędów	327
G.2.11.2. Epitety wskazujące na wyjątkowość, nadzwyczajne właściwości, pozytywną ocenę	328
G.2.11.3. Epitety wskazujące na fałszywe podobieństwo nazywanego gatunku do przedstawiciela innego gatunku	329
G.2.11.4. Epitety wskazujące na odmienność, nietypowość gatunku	330
G.2.11.5. Epitety wskazujące na typowość – nieodzwierciedlające konkretnych cech gatunku	330
G.2.11.6. Epitety o niejasnej, nieczytelnej lub trudnej do jednoznacznego określenia motywacji	331
PODSUMOWANIE BADANIA	333
ZAKOŃCZENIE	355
Wnioski	357
Tendencje w nazewnictwie wernakularnym	359
Perspektywy badań nad nazewnictwem roślin leczniczych	360

ANEKS	
WYKAZ GATUNKÓW ROŚLIN LECZNICZYCH (DZIKO ROSNĄCYCH I UPRAWNYCH).....	363
BIBLIOGRAFIA.....	449
WYKAZ SKRÓTÓW DLA ŹRÓDEŁ NAJCZĘŚCIEJ WYKORZYSTYWANYCH DO OPISU I ANALIZY NAZW ROŚLIN LECZNICZYCH	479
WYKAZ SKRÓTÓW UMOWNYCH	483
WYKAZ TABEL	485
WYKAZ RYCIN	485
SUMMARY	487
INDEKSY BINOMINALNYCH NAZW GATUNKÓW ROŚLIN LECZNICZYCH.....	489
Łacińskie nazwy naukowe, w tym synonimiczne	490
Polskie nazwy nomenklaturowe, w tym synonimiczne	494
Rosyjskie nazwy nomenklaturowe, w tym synonimiczne	498

(...) *donec verba, quibus voces sensusque notarent
nominaque invenere*¹.
Horacy, w. 103–105

WSTĘP

Niniejsza książka jest poświęcona nazewnictwu roślin o przeznaczeniu leczniczym. Życie na przestrzeni dziejów zawsze było związane z roślinami. Jako nieodłączny towarzysz człowieka od początku jego istnienia umożliwiają mu przetrwanie, dlatego też cywilizacja ludzka była i jest całkowicie uzależniona od świata roślin. Z chwilą wprowadzenia do uprawy rośliny stały się podwaliną rozwoju społeczności. Od tysiącleci stwarzają podstawy ludzkiego bytu: dają pożywienie, a właściwie nim są, zapewniają odzież, stanowią budulec, pomagają w leczeniu chorób, ale przede wszystkim w wyniku fotosyntezy wytwarzają tlen niezbędny człowiekowi do oddychania².

Teoretyczne podstawy przeprowadzonego badania

Język jako sposób i środek porozumiewania się towarzyszy ludziom od zarania dziejów, rozwijając się wraz z ludzką cywilizacją. „Ludzkie odniesienie do świata – jak stwierdza Hans-Georg Gadamer – jest (...) wprost i z zasady językowe, a przez to dostępne rozumieniu” (Gadamer 2004: 637, za: Poprzęcka 2008: 79). Jedną z najważniejszych funkcji języka jest nazywanie, a zatem oznaczanie za pomocą nazw wszystkiego, co otacza człowieka. Służy temu system słownikowy języka będący „obrazem świata, który tradycja społeczna narzuca jednostkom” (zob. Milewski 2006: 12, 58), umożliwiający porozumiewanie się jednostek, czyli członków danego społeczeństwa, a przy tym odznaczający się podobieństwem ogólnego planu budowy we wszystkich

¹ „(...) aż doszedł do głosu wynalazek słowa i dał nazwy rzeczom, myślom” (Horatius Flaccus 1980: 70–71).

² Jednocześnie zmniejszając zawartość dwutlenku węgla w atmosferze. Wielu ludzi nie zdaje sobie sprawy z tej najważniejszej funkcji roślin – bez niej nie byłoby tlenu, a zatem życie na Ziemi by nie istniało.

językach. Jest to przekazywany z pokolenia na pokolenie układ klasyfikacyjny, w którym zjawiska „podzielone są wedle pewnych cech na klasy. Każda klasa skojarzona jest z pewnym zespołem fonemów i wraz z nim tworzy wyraz, który składa się z części oznaczanej, czyli wartości wyrazu, obejmującej daną klasę zjawisk, oraz z części oznaczającej, czyli formy wyrazu, złożonej z fonemów” (Milewski 2006: 58).

Najliczniejszą grupę systemu słownikowego stanowią wyrazy nazywające, które można podzielić na wyrazy pospolite (łac. *nomina appellativa*), oznaczające treść gatunkową, a zatem powtarzalną wielość, oraz nazwy własne (łac. *nomina propria*), będące określeniem indywidualizującym, odnoszącym się do zjawisk i obiektów jednostkowych, takich jak osoby, miejsca itp. (zob. Rospond 1976: 5, 14). Można zatem stwierdzić, że będące przedmiotem analizy nazwy roślin leczniczych są nazwami pospolitymi – i tak też będą traktowane w niniejszym badaniu. Wyrazy nazywające (nazwy) pospolite odsyłają do denotatów mających charakter ponadjednostkowy i tworzą zasadniczy dla języka system klasyfikacyjny, stanowiący podstawę ludzkiego myślenia i działania.

Obiekt i przedmiot badań

Obiekt badań stanowią nazwy roślin leczniczych w trzech językach naturalnych – w dwóch językach słowiańskich (polskim i rosyjskim) oraz w języku łacińskim, będącym współcześnie językiem martwym, niemniej mającym fundamentalne znaczenie w terminologii i nomenklaturze botanicznej.

Przedmiotem badań są modele onomazjologiczne dwuwyrzowych oficjalnych nazw botanicznych gatunków roślin leczniczych w językach polskim i rosyjskim rozpatrywane na tle łacińskiej nomenklatury naukowej i w porównaniu z tą nomenklaturą. Modele te wynikają z motywacji semantycznej nazw będącej wynikiem różnego postrzegania roślin, ich odbioru oraz sposobu wykorzystania przez człowieka. Ma to wpływ na wybór czynnika motywacyjnego – cechy, która w momencie nadawania nazwy roślinie jest dla człowieka najważniejsza, ale także cechy przypadkowej, która w chwili nazywania okazała się decydująca. Dzięki wyjaśnieniu motywacji nazewnictwa postaram się przybliżyć czytelnikowi świat roślin leczniczych. Chciałabym również przez pryzmat nazw ukazać ich prawdziwe oblicze – takie, jakie zostało zauważone i utrwalone przez użytkowników języka w procesie nominacji językowej. W swoich rozważaniach kieruję się zasadą ekonomii myślenia, znaną w metodologii nauk jako brzytwa Ockhama, zgodnie z którą w wyjaśnianiu zjawisk należy dążyć do prostoty, wybierając przy tym interpretacje opierające się na jak najmniejszej liczbie założeń i pojęć.

Pierwszym krokiem przed przystąpieniem do niniejszego badania było dokonanie wyboru gatunków roślin leczniczych, których nazwy miały zostać przeanalizowane.

Analizie poddano nazwy roślin stosowanych w celach leczniczych w obydwu społecznościach językowych (polskiej i rosyjskiej), a zatem mających odpowiedniki nazewnictwa w oficjalnym nazewnictwie botanicznym w obydwu językach narodowych – tak, aby były możliwe porównanie i kategoryzacja w zakresie nominacji językowej. Dobór gatunków roślin został przeprowadzony na podstawie przeglądu pozycji specjalistycznych z zakresu ziołarstwa i ziołolecznictwa (w językach polskim i rosyjskim). O wyborze nazw odnoszących się do gatunków zadecydował fakt, że to właśnie gatunek jest podstawową kategorią taksonomiczną w systematyce botanicznej. Łącznie przeanalizowano nazwy 218 gatunków roślin dziko rosnących oraz uprawnych, które są stosowane w celach leczniczych.

W niniejszej pracy posługuję się terminem „nazwa (nazwy) roślin leczniczych”, a w niektórych wypadkach, ze względów stylistycznych, zamiennie także: „miano (miana)”, „określenie (określenia)”. Pojęcie „nazewnictwo roślin leczniczych” w tytule i w tekście książki rozumiane jest jako zbiór występujących w danym języku różnego typu nazw gatunków roślin leczniczych.

Jak już wspomniano, użycie nazw roślin rozumianych jako nazwy gatunków czy rodzajów – powszechne i w odniesieniu do wielu denotatów – wskazuje, że należy traktować je jako nazwy pospolite, czyli *nomina appellativa*. Warto nadmienić, że zarówno w językoznawstwie polskim, jak i rosyjskim istnieją różne podejścia do tego zagadnienia; badacze posługują się w tym zakresie niejednorodną terminologią, niekiedy nie akceptują terminów wprowadzanych przez innych (zob. Тихонюк 2005: 322–324; Летова 2012: 30–31; Насакина 2013: 165) bądź wprowadzają nowe, dotychczas niespotykane. W przypadku zaś badań z dziedzin nauk przyrodniczych, medycznych i rolniczych stosowana w nich terminologia jest jednolita, unormowana przez właściwe źródła naukowe³.

W pracach polskich językoznawców (także literaturoznawców i kulturoznawców) na określenie nazw roślin wykorzystuje się różne terminy. Najczęściej występujący to „nazwa rośliny”. W literaturze przedmiotu przyjęło się również określenie „fitonim”, używane w odniesieniu do apelatywnych nazw gatunków (zob. Bijak 2017: 381–382), a także dotyczące nazewnictwa o charakterze ludowym; znacznie rzadziej zaś stosuje się „miano (roślinne)”. W odniesieniu do jednostek nazewnictwa naukowego, łacińskiego bądź jego oficjalnych odpowiedników w językach narodowych zazwyczaj jest wykorzystywany termin „nazwa botaniczna”. Jeśli mowa o różnych typach nazw lub nazwach różnych jednostek systematycznych, są stosowane określenia zbiorowe: „nomenklatura botaniczna” (najczęściej w odniesieniu do nazw systematycznych, czyli łacińskich) oraz „nazewnictwo roślin” lub „nazewnictwo botaniczne” (najczęściej w odniesieniu do oficjalnych nazw roślin przyjętych w językach narodowych). Na określenie oficjalnych binominalnych nazw gatunków roślin używa się także terminu „nazwy nomenklaturowe”.

³ Niemniej występują i są akceptowalne nazwy synonimiczne, również ujęte w źródłach botanicznych.

W rosyjskiej przestrzeni językowej najczęściej stosowanym określeniami dla nazw roślin rozumianych jako nazwy gatunków (rzadziej: rodzajów) są „название растения” oraz wymiennie „наименование растения”, a także „ботаническое название (наименование)”. W rosyjskojęzycznych pracach naukowych z zakresu językoznawstwa w odniesieniu do nazw roślin, prócz wymienionych, wykorzystuje się także inne terminy o różnym stopniu szczegółowości. Stosunkowo często spotykanym określeniem nazwy rośliny jest „фитоним”. Termin „фитоним” może mieć znaczenie wąskie, *stricte* onomastyczne – wówczas jest traktowany jako nazwa własna indywidualnie nadawana wybranym pojedynczym roślinom, typu Дуб Чародеев, Царский дуб, Дерево Плача, Маврический дуб, Дерево бедных, Мертвое дерево (por. Суперанская 1973: 173–189, Подольская 1978: 158)⁴. Może być też pojmowany znacznie szerzej – jako dowolna nazwa rośliny, niekoniecznie nazwa własna; w takim rozumieniu jest obecnie stosowany przez większość używających go badaczy, także w odniesieniu do nazwy gatunku, i traktowany jako: „Сложение греч. *phyton* «растение» и *онима* «имя, название. Ученый неологизм 70-х годов XX в.»” (Шанский, Боброва 2004). Niektórzy autorzy uzasadniają użycie tego terminu jego rozpowszechnieniem w językoznawstwie europejskim i amerykańskim: „именно термин *фитоним* является общеупотребительным в европейской и американской лингвистической науке (*phytonym, phytonyme*)” (Алешина 2009: 35). Terminu „фитоним” część rosyjskich językoznawców używa w odniesieniu nie tylko do nazw gwarowych, ale również do pozostałych typów nazw botanicznych (por. Горбовская 2017: 3, przyp. 1). Mniej rozpowszechnione określenia na nazwy roślin to m.in.: ботанический номенклатурный термин, фитотермин; лексика лекарственных растений, флористическая лексика, фармакофитонимы; лексика растительного мира, лексика природы, наименования реалий растительного мира; флоронимическая лексика, флоронимы; фитолексика; фитонаименование (por. Алешина 2009: 34–37; Дьяченко 2010: 11–12; Рупышева 2014: 15–17). Chciałabym podkreślić, że wybór stosowanej terminologii należy do autora pracy i rozstrzyganie, które określenia należy uznać za najwłaściwsze, nie jest moim zadaniem.

Charakterystyka i źródła materiału badawczego

W niniejszej pracy zostały zbadane przede wszystkim oficjalne, tj. nomenklaturowe, binominalne nazwy gatunków roślin leczniczych występujących w stanie naturalnym

⁴ W polszczyźnie byłyby to na przykład nazwy dębów mających status pomników przyrody, notabene znanych mi i rosnących w wyjątkowo bliskich mi okolicach: dąb Bartek spod Zagnańska w Świętokrzyskiem czy dąb Bażyńskiego w Kadynach nad Zalewem Wiślanym (powiat elbląski, województwo warmińsko-mazurskie).

lub introdukowanych⁵ na obszarze Polski i Rosji⁶ i co się z tym wiąże – znanych (z założenia) rodzimym użytkownikom języka polskiego i rosyjskiego. Nazwy gatunków tego typu mają ekwiwalenty w obydwu badanych językach, zatem możliwe jest nie tylko przedstawienie ich motywacji semantycznej, lecz także jej porównanie. Niemniej w celu zobrazowania pewnych aspektów nominacji językowej oraz problemów nazewniczych pojawiających się na styku języków i kultur omówiono także nazwy wybranych gatunków roślin niewystępujących na obszarze jednocześnie obydwu krajów. Szczegółowa charakterystyka materiału badawczego została przedstawiona we wprowadzeniu do rozdziału drugiego.

Baza materiałowa

Aby stworzyć podstawę do badań nomenklatury botanicznej, oparłam się przede wszystkim na danych farmakopealnych w zakresie wykorzystania w medycynie roślin leczniczych i olejkowych. Kryterium doboru gatunków do przeprowadzenia analizy językowej ich nazw stanowi przede wszystkim lecznicze zastosowanie roślin, potwierdzone ich umieszczeniem w aktualnych farmakopeach narodowych (polskiej i/lub rosyjskiej). Farmakopea to oficjalny, urzędowy spis leków,

które dopuszczone są w danym kraju lub na danym terenie do obrotu handlowego. Stanowi ona kodeks apteczny, zbiór norm określających skład i wymagania dotyczące jakości surowców farmaceutycznych, środków leczniczych i postaci leków, ich metod badań oraz zwykle stosowanych sposobów dawkowania (Szempliński 2017: 17).

Bardzo ważną część każdej farmakopei narodowej stanowią wykaz oraz szczegółowy opis surowców zielarskich i leków pochodzenia roślinnego.

Główna analiza danych farmakopealnych (dwóch wydań farmakopei polskiej i jednego wydania rosyjskiej) pozwoliła mi dokonać wyboru większości gatunków roślin leczniczych w celu przeanalizowania ich nazw. Wzięłam pod uwagę te gatunki, które występują na obszarze obydwu krajów bądź są w nich stosowane w charakterze roślinnego surowca leczniczego – aby materiał badawczy w postaci nazw był rzetelny i porównywalny.

⁵ Czyli wprowadzonych do uprawy.

⁶ W pewnej części także na obszarze suwerennych państw powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego.

Gatunki roślin nieuwzględnione w badaniach

Lista gatunków roślin, których nazwy przeanalizowałam, w większości wypadków jest zgodna z danymi dotyczącymi produktów leczniczych pochodzenia roślinnego zawartymi w aktualnych farmakopeach narodowych, niemniej nie uwzględniłam wszystkich ujętych w nich roślin o przeznaczeniu leczniczym. Do nieuwzględnionych należą gatunki obce florze terenów Polski lub Federacji Rosyjskiej, a zatem rośliny tropikalne i egzotyczne, m.in.: kakaowiec, eukaliptus, muskatołowiec, migdałowiec, mirra, oliwka, pieprz, drzewo kamforowe, kawowce czy kaktusowate. Rośliny te nie występują w stanie naturalnym w polskich i rosyjskich warunkach klimatycznych, zatem ich nazewnictwo ogranicza się do nomenklatury naukowej oraz nazw botanicznych w językach narodowych (przy czym nie zawsze wszystkie gatunki mają swoje odpowiedniki nazewnicze w językach narodowych), czasami – jednowyrazowych nazw potocznych bądź handlowych.

W badaniu nie zostały uwzględnione także niektóre drzewa i krzewy, z których pozyskuje się surowce wykorzystywane zarówno w medycynie konwencjonalnej, jak i w ziołolecznictwie ludowym, m.in.: dąb szypułkowy, sosna, kosodrzewina, świerk, brzoza, olsza, topola, brzoskwinia, pomarańcza gorzka, jemiola pospolita, a także niektóre rośliny uprawne, w tym owocowe, warzywne, przyprawowe (np. gryka, malina właściwa, jeżyna, porzeczka czarna, dereń, czosnek, fasola, chrzan, gorczyca)⁷.

Mimo interesujących pod względem onomazjologicznym nazw pominęłam również gatunki roślin, których stosowania niemalże zaprzestano lub które wykorzystuje się bardzo rzadko, nawet w medycynie ludowej (np. jaskier jadowny, czworolist pospolity, czerniec gronkowy, psianka słodkogórz, sałata jadowna, storczyk plamisty). Ich niewielka dziś popularność wynika z silnej toksyczności i z tego, że mogą zostać zastąpione innymi surowcami pochodzenia roślinnego bądź substancjami wytworzonymi sztucznie.

Uwzględnienie w badaniu nazw wszystkich gatunków roślin, które w różnych przedziałach czasowych i w różnej skali były i nadal są wykorzystywane w celach leczniczych, nie jest ani fizycznie możliwe, ani też celowe z punktu widzenia założeń niniejszego opracowania. Zmienność w tym zakresie wiąże się z tym, że niektóre gatunki są wycofywane z lecznictwa ze względu na prowadzone badania kliniczne – np. są w nich odkrywane silnie trujące związki chemiczne mające negatywny wpływ na zdrowie człowieka, ich działanie terapeutyczne okazuje się zbyt słabe albo są zastępowane innymi gatunkami. Część dziko rosnących roślin leczniczych zagrożonych wyginięciem wskutek rabunkowych zbiorów podlega na różnych obszarach i w różnych okresach ochronie gatunkowej (Kozłowski et al. 2008: 9–11). Po pewnym czasie, gdy ich populacja się odrodzi, znów mogą wrócić do zasobu roślin leczniczych. Dlatego też niektóre

⁷ Ze względu na fakt, że ich nazwy zostały już przeanalizowane i opisane (pochodzenie, motywacja nazewnicza) w pracach naukowych różnych autorów.